

Славиша Костић

Гимназија „Патријарх Павле”, Београд

ДИЈАЛОГ ИЗМЕЂУ ПРАВОСЛАВНЕ ТЕОЛОГИЈЕ И НАУКЕ У САВРЕМЕНОМ ДОБУ

DOI 10.5937/kultura2379043K

УДК 271.2-1:5

Прегледни рад

Датум пријема: 11. 5. 2023.

Датум прихватања: 1. 6. 2023.

Сажетак: Рад има за циљ да истражи однос православне теологије према науци кроз историју као и да се осврне на савремено сагледавање односа теологије према науци. Обожење као непосредна заједница људи са Богом је кључни аспекти мисли на којој се формирао став православне теологије према науци. У православној теологији наглашен је парадокс у трајању за врхунским знањем: оно за чиме трајамо надилази наше знање и због тога Василије Кесаријски оправдава људско мудровање и развој људског интелекта. Такође је битан мистични принцип бојознања Григорије Паламе, који указује да Бога не можемо схватити преко световних наука већ ујем вере, контемплације и подвижничке праксе, чиме се постиже истинско знање. Пошом се осврћемо на савремено трајање односа теологије према науци сагледано кроз призму теолога који се уједно баве и физиком: Алексеја Несћерука који заснива феноменолошки приступ, Симојана Тушекова, Џорџа Диона Драјса и Киријакоса Маркидеса који заснивају сагледавање односа теологије и науке посредством антирочичког принципа и Кристофера Најта који се залаже за теолошки натурализам. Закључујемо да је православној теологији ближи феноменолошки приступ Алексеја Несћерука, који сматра да постићи могућности посредовања између теологије и науке коришћењем могућности трансценденције и асиметрије између теологије и науке да би се бавили ствањем људске личности.

Кључне речи: теологија, наука, трансценденција, натурализам, феноменологија, антирочички приступ

Током протеклих деценија у међународним академским круговима настављен је дијалог између религије и науке.¹ Разлози су били двојаки – да се побије мит о тобожњем неминовном непријатељству религије и науке, који

¹ Постоје разни пројекти који се баве тиме овде бих издвојио по нама два битна: *After Science and Religion: Rethinking the Foundations of Science-Religion Discourse* при Институту напредних хуманистичких студија при Универзитету Квинсленд, Аустралија, којим руко-

потиче од давнина, као и да се оповргну настојања верског фундаментализма. Научници који су религиозни морали су да искажу аргументе у научној заједници у прилог своје религиозности, суочавајући се са непрестаним нападом милитантних атеиста и аргументима којима се грубо напада религија, због чега се научнику који је верујући непрестано настоји оспорити ауторитет управо због тога што је религиозан. Водеће фигуре овог дијалога су припадници хришћанске вероисповести и научници који су у већини случајева и теолози. На неки начин, то је нешто што вуче корене још из времена раног хришћанства. Свакако се треба сетити апологета из другог века, попут Атинагоре, Јустина Философа, Марка Минуција Феликса, који су покушали да грчку философију интерпретирају преко хришћанске теологије али и да инкорпорирају грчку медицину у кохерентни хришћански поглед на свет. Уствари, циљ таквог дијалога и јесте да се укаже на сличности али и разлике између религије и науке, што за циљ има конструктивни дијалог. Онедавно имамо активнији ангажман православних научника са кључном студијом Евтимија Николаидиса (*Nikolaidis Science and Orthodox Church (Наука и Православна црква)*)². Добро је поменути и класичну студију Јарослава Пеликана (*Pelikan) Christianity and Classical Culture (Хришћанство и класична култура)*).³ Ове студије нам јасно и проницљиво указују на то какав је био однос значајних црквених јерарха кроз историју према науци и које су смернице односа православне теологије према науци.

ИСТОРИЈСКИ ПРЕСЕК

Пеликан у својој студији указује на то да је православна теологија утемељила свој однос према науци преко Кападокијских отаца у четвртном веку, што је полазишна тачка и Николаидисове студије. Кападокијски оци су указивали на могућност човековог обожења, то јест испуњења потенцијала божанске иконе, човековог одређења високог и интензивног учествовања у божанској природи, али у исто време човек се може окренути ка остваривању демонске иконе и искривити божанску икону у себи. Кападокијци су сматрали да су ово потенцијали божан-

води др Питер Харисон и др Пол Тајсон а који између осталог укључује и такве теологе попут др Џона Милбанка и др Роуена Вилијамса и о чему се више може наћи на сајту <https://iash.uq.edu.au/project/after-science-and-religion-rethinking-foundations-science-religion-discourse>. Пројекат *Science and Orthodoxy around the world*, под пројектним председником Евтимијем Николаидисом, протекле деценије је организовала конференције, радионице и публикације широм света. Детаљније се може наћи на њиховом сајту <https://project-sow.org/>. Најновија публикација је *Orthodox Christianity and Modern Science. Tensions, Ambiguities, Potentials*. Edited by: Makrides N. V. and Woloshak G. (2019) Brepolis.

2 Nikolaidis, E. (2011) *Science and Eastern Orthodoxy: From the Greek Fathers to the Age of Globalization*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

3 Pelikan, J. (1993) *Christianity and Classical Culture: The Metamorphosis of Natural Theology in the Christian Encounter with Hellenism* (Gifford Lectures Series, 1992–1993) New Haven: Yale University Press.

ске иконе: разум, слободна воља и бесмртност али да њена злоупотреба настаје након пада. Ово по Георгију Флоровском (*Флоровский*) не значи некакву натуралистичку или пантеистичку мисао, већ обожење осликава непосредну заједницу људи са Богом.⁴ Ово је посебно важно пошто се од Василија Кесаријског па надаље материјализам осуђује, што је битан аспект у сагледавању односа теологије и науке у православљу. Даље Василије Кесаријски прави разлику између створеног ума и палог ума, повезујући то са учењем Платона и Сократа о знању и врлинама, указујући на то да се врлине могу научити. Оно што је најзначајније у Василијевој мисли јесте чињеница да људски ум не може спознати коначну истину о божанској суштини пошто је у питању разлика између трансцедентног Бога и ограничене творевине, па чак не би било могуће ни да творевина није доживела пад. Западно хришћанство је, од Августина па наовамо, имала другачији однос према првородном греху, а самим тим и према науци: првородним грехом Адама и Еве наступа пад са првобитног савршенства и кривица се премешта преко генерација, чиме човек постаје неспособан за духовно напредовање, како су то пропагирани источни оци, и Христос нема улогу у обожењу већ у искупљењу људске природе и да би обезбедио задовољење божанске правде. Стога је циљ бављења науком у западном хришћанству био да укаже да је она искупљујућа активност; циљ овакве теолошке антропологије био је да укаже на палост људске природе која се огледа у моралном, когнитивном и чулном оштећењу које долази од пада и због тога је промовисан критички, експериментални приступ природној философији.⁵ На православном истоку наглашен је парадокс у трагању за врхунским знањем: оно за чиме трагамо надилази наше знање и због тога Василије оправдава људско мудровање и развој људског интелекта. То је нешто сасвим ново и када се, рецимо, упореди са Платоном и Сократом, који кажу да насупрот знању стоји незнање. Тако је Григорије Ниски набрајао изучавање прикладних наука зарад оснаживања ума у моралном савршенству у шта су спадале астрономија, математика и философија, што налазимо и у инспиративним списима античких философа, да би прикладну методу изразио Григорије Назијанзин, речима да „вера даје пуноћу нашем разумевању”, што подразумева веру у потрази за разумевањем и разумевање у трагању за вером.⁶ Одавде долазимо до расправе о исихазму у 14. веку, када Григорије Палама говори да Бога не можемо спознати преко световних наука већ путем вере, контемплације и подвижничке праксе, чиме се постиже истинско знање, насупрот Варлама Калабријског који је спознају Бога везивао за световну науку. При томе не треба сматрати да је паламизам био антиинтелектуални покрет, како неки желе да га прикажу; паламисти су сматрали да се доктрине могу рационално доказивати,

4 Исто, стр. 282.

5 Harrison, P. (2016) *Science, Eastern Orthodoxy, and Protestantism*. *Isis* Vol 7, 3, pp 588.

6 Pelikan, J. (1993) *Christianity and Classical Culture: The Metamorphosis of Natural Theology in the Christian Encounter with Hellenism* (Gifford Lectures Series, 1992-93) New Haven: Yale University Press, pp. 27–28.

док је постојање Божије везано уз мистично искуство. Григорије Палама користио је дедуктивни силогизам, познатији као аподиктика, у вези са *Библијом* и списима хришћанских отаца, пошто је сматрао да доктрина као таква не може обухватити дијалектичку мисао. Он је сматрао да се Богу може приступити преко мистерије просветљења која се примењује у духовним стварима (посредством светогајинског живота у Цркви) и логике која се користи у материјалним стварима. Само човек који поседује благодат може успешно користити аподиктички силогизам. Такође, код Паламе налазимо обресе интересовања за чулну перцепцију код Платона, физике у Аристотела и космологије код античких философа. Пре би се рекло да је исихазам представљао одговор на секуларизацију цркве у Византији, која је подразумевала развој византијског хуманизма, што је имало за последицу фаворизовање школовања у смислу секуларних наука код вишег клира и цезаропапизам. Тиме се Црква постављала под власт цара, где паралелу налазимо и са секуларизацијом на хришћанском Западу у промовисању секуларног номинализма који је доводио под сумњу црквену мистерију (истинско присуство Христово у Цркви) заједно са секуларним начином живота Ватикана, што је и довело до Реформације. Исихасти су успели да се изборе са секуларизацијом како је опадала моћ владара.⁷

Пад интересовања за световне науке у Византији дешава се за време иконоклазма (8–9. век) који је био непријатељски настројен према световном образовању, премда имамо иконоборачке епископе који су били научници, попут Јована Граматика и Лава Математичара.⁸ Николаидис нам указује на то да су постојале паралелне високошколске установе у Константинопољу: Вардин Универзитет и Патријарашка школа, која је била истакнутија у високошколском образовању у 12. веку. Православна црква била је значајан фактор у оснивању болница, странопријемница и развоја медицине у Византији.⁹ Византија је била кадра да усваја знања од Арабљана далеко пре Запада, имала је клирике који су били кључне фигуре обнове образовања у деветом веку попут Фотија, који су третирали античке научне текстове попут светоотачких,¹⁰ тако да смо имали велике научнике који су били и клирици током векова до пада Византије: Никифора Влемиду, Никифора Грегору, Димитрија Хрисолораса, Марка Евгеника... Током отоманског периода па до деветнаестог века, клирици су били задужени за образовање. Треба напоменути рад Патријарашке школе у Истанбулу и школовање Грка у Венецији и Падови, али и значајне јерархе који су задужени за настављање Коперниковог геоцентризма: митрополита атинског Мелетија Митроса (18. век), патријарха јерусалимског

7 Nikolaidis, E. (2011) *Science and Eastern Orthodoxy: From the Greek Fathers to the Age of Globalization*. Trans., Susan Emanuel. Baltimore: Johns Hopkins University Press, pp. 94–98.

8 Исто, стр. 45–58.

9 Miller, T. (1985) *The Birth of Hospital in Byzantine Empire*. The John Hopkins University Press.

10 Nikolaidis, E. (2011) *Science and Eastern Orthodoxy: From the Greek Fathers to the Age of Globalization*. Trans., Susan Emanuel. Baltimore: Johns Hopkins University Press, p. 60.

Хрисантоса Нотараса (18. век), као и Њутнове физике: Евгеније Вулгарис (18. век) и Јосиф Модилодакис.¹¹

Какав је савремени приступ православне теологије науци? Ми смо овде одлучили да прикажемо три приступа православних теолога који се уједно баве и природним наукама и чији су радови запажени у међународним научним круговима. То су ђакон Алексеј Нестерук (*Нестерук*) из Руског егзархата Московске патријаршије, који је по струци физичар и уједно теолог, а који пропагира феноменолошки приступ у сагледавању односа између теологије и науке; потом имамо антропички приступ који се заговара у односу теологије и науке, а који заступају бугарски физичар и теолог Стојан Танев (*Танев*), амерички теолог грчког порекла Џорџ Дион Драгас (*Dragas*) и социолог Киријакос Маркидес (*Markides*) и теолошки натурализам који заговара свештеник Руског егзархата Московске патријаршије и физичар Кристофер Најт (*Knight*).

ФЕНОМЕНОЛОШКИ ПРИСТУП: АЛЕКСЕЈ НЕСТЕРУК

Алексеј Нестерук заснива свој концепт односа између науке и теологије на новој феноменологији чији су заступници Жан Лик Марион (*Marion*), Мишел Анри (*Henry*), Жан Луј Кретијен (*Chretien*), а то је помирење два типа искуства у једној и истој људској субјективности. Тачније, Нестерук сматра да постоји могућност посредовања између теологије и науке коришћењем могућности трансценденције и асиметрије између теологије и науке да би се бавили стањем људске личности. То подразумева да у дијалог између науке и религије не улазимо тако што ћемо поредити научне исказе о универзуму са религијским, као да су они начињени у апстрактном облику мисли, већ у вези са разликовањем искуства и интенционалности у једној и истој људској субјективности. Наука се бави феноменима предмета, док се теологија бави феноменом догађаја. Наука се увек бави прогресом кроз истраживање и открића зарад практичних резултата, док је задатак теологије да трансформише људе ка добру. Међутим, због опасности да се дијалог између науке и теологије претвори у интелектуално наглабање, Нестерук поставља теолошки став изнад дијалога теологије и науке, при чему указује да је људско биће увек изнад сфере проучавања које се приписује модерној науци. Теологија према Нестеруку јесте егзистенцијално достигнуће које се не може одвојити од непосредног људског ипостатичног утеловљења. Тако нам, рецимо, биологија неће ништа рећи о пореклу ипостатичне људске субјективности, о људима који су стожер науке а који поседују емпатију и љубав, који се радују и страдају. Теолошка сагласност у дијалогу између науке и теологије не подразумева само усаглашавање модерних кретања савремене науке и црквеног учења, већ представља усредсређивање на питање да ли човек при истраживању и потчињавању света утилитарним потребама истовремено долази и до губљења

¹¹ Исто, стр. 155–168.

егзистенцијалног смисла, визије бесконачног и духовних циљева који су повезани са трансцедентним. Нестерук критикује гностичке амбиције модерне науке која настоји да разреши проблеме људи у овоме свету. У овом смислу критикује модерне прерогативе који настоје да оповргну теологији тежњу да утврди реалност и приговара философији у вези са неизвесношћу њених судова. Научни, секуларни ум, није заснован на философском, већ на гностичком принципу, који се заснива на прецизном и демонстративном знању. Теолошки став, насупрот овоме, форсира софистицирани апофатички смисао: немамо права да ћутимо у вези са стварима о којима не можемо говорити (користећи чист ум), пошто ћемо запоставити суштину нашег постојања. У вези са коначним егзистенцијалним стварима, једино преко метафора и ломова у бићу можемо оформити егзистенцијалне одговоре, при чему је јасно да се пуноћа суштинских питања не може исцрпети посредством могућности разума. Када прецизност суда постане апсолутна вредност, због чега сва питања изван прецизне гнозе бивају напуштена, људска бића се осећају изгубљеним и ускраћеним у њиховим егзистенцијалним страховима. У том смислу, вера која је укључена у теолошки став није никада претила философији и науци, и чува их од претензије гностичког принципа. Вери су потребни философија и наука, пошто вера делује у условима оваплоћеног човечанства које трага за истином и пита за њу. Вера је критична у једном опсегу у којем философија и наука покушавају да буду. Међутим, вера је универзална и обухвата све феномене људске егзистенције. Уколико се теологија бави феноменом присуства Бога, онда је теологија домен феноменологије.¹² Насупрот класичне феноменологије која се борила против трансценденције, црквена теологија је феноменолошка у погледу свих прозаичних облика свести и претпоставља трансценденцију као чист фактицитет и могућност, и омогућава теолошки став који уздиже трансцедентност као премошћавање јаза између знања и вере.

Кључни приговор теологије модерној науци јесте да личност као таква нестаје из сфере научног истраживања, иако су сва истраживања и настала управо од личности. То подразумева давање значења људској егзистенцији који не изнуђује признање науке на начин на који природни феномен то чини. То је природни непосредни квалитет људског бића које трага за вечношћу и за заједницом са неисказаним личним темељем целог света, како човек назива Бога. И кроз то трагање које универзум наводи на извесни смисао, људске личности су способне да испуне Божије обећање за вечни живот и заједницу. У науци је искуство емпиријско и теоријско и омогућује људској субјективности спознају ствари присутних у њиховој присутности. Ово је могуће пошто су сви феномени у спољном свету остварени помоћу иманенције ега. Било да то подводимо под емпиријске опсервације, контролисана мерења или математичке наводе, очигледно је да у свим овим случајевима реалност спољашњег света бива афирмисана кроз

12 Nesteruk, A. (2008) Philosophical Foundation of the Dialogue between Science and Theology, *Journal of Sebirian Federal University. Humanity and Social Sciences* 2, pp. 231–236.

структуре конституисане субјективности. Са једне стране, свест поставља научне феномене изван себе чинећи их објектима, као да они постоје одвојено и независно од субјекта; са друге стране, облик садржаја овог феномена је произведен посредством људске субјективности, тако да су облици ових феномена иманентни људској свести. Чинећи феномене доступним научном истраживању, оно што остаје недоступно јесте интуитивни садржај свести који се не може феноменализовати, тако да се људска субјективност не може свести на нешто што је феноменализовано, већ на нешто што постоји у овој субјективности, што је персонално и што надилази сваку научну представу живота. На тај начин људи могу трансцендирати научно организовани универзум на веома софистициран начин: иако космологија заговара да је људска егзистенција незнатна, она не може поништити интуитивни садржај транссветске димензије која људске личности посматра кроз божанско – људске односе. Теологија, са друге стране, указује на то да је могуће прихватити феномен божанства и апсолута, неисказаног у говору, мисли, нечег што је изван израза оног што је дато или објављено и што је изнад оног што је феноменализовано. Феномен божанског је иманентан, пошто припада људској егзистенцији и трансцендентан је пошто не може бити феноменализован унутар чисте мисли и језика, због немогућности да исцрпи значење означитеља који покушава да означи божанство. Православни одговор и јесте да се знање о Богу не може исказати разумом и лингвистичким средствима: теологија се руководи метафорама и алегоријама које одређују егзистенцијалну прекатегоријску и пре-теоријску истину. Разлог је тај што се теологија божанског доживљаја бави чињеницама и манифестацијама повезаних са *Библијом* и евхаристијском заједницом, при чему налазимо неку одређену врсту тајновитости која је, опет, повезана са интуицијом.¹³ Нестерук сматра да ово представља надилажење разума и од Максима Исповедника преузима реч ум (*nous*), то јест прочишћени, духовни интелект који је у стању да успостави заједницу са Богом.¹⁴ Ипак, у овом приступу Нестерук није до краја нашао прикладну методологију којом би подржао концепт апофатичко–контемплативног приступа православне теологије који је повезан са мистичном традицијом (божанске енергије и суштина) а који води ка спекулативној теологији, јер конструкција православне теологије јесте налик ономе што је Алфред Вајтхед (*Whitehead*) означио у свом делу *Процес и реалност*: свака спекулативна мисао започиње основном интуицијом реалности и потом се бори да нађе концептуалне категорије и дискурзивне аргументе да прошири, подржи и одбрани интуицију.

13 Nesteruk, A. (2015) *The Sense of Universe. Philosophical Explanation of Theological Commitment in Modern Cosmology*. Fortress Press. Minneapolis, pp. 34–34.

14 Nesteruk, A. (2016) From a Neo- Patristic Legacy of Georges Florovsky to the Radical Theological Commitment in the Dialogue of Science,” *Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences* 9, p. 2169.

АНТРОПИЧКИ ПРИСТУП: КИРИЈАКОС МАРКИДЕС,
ЏОРѢ ДИОН ДРАГАС И СТОЈАН ТАНЕВ

Други приступ односу теологије и науке је онај који се заснива на антропичком принципу. Социолог Киријакос Маркидес, теолог ЏорѢ Дион Драгас и физичар и теолог Стојан Танев се фокусирају на антропички космолошки принцип, а посебно на тезу утицајног астронома Алена Сендица (*Sandage*) да је Велики прасак био раван чуду и да је универзум кроз своју еволуцију омогућио појаву самосвесних бића – људи, дајући овоме теолошки призив и бивајући надахнут англиканским теологом Томасом Торенсом (*Torrance*). Опет, Томас Торенс је у формирању своје теолошке науке био надахнут православним оцима, посебно Атанасијем Александријским. Савремена космологија нам говори о универзуму који је стар преко милијарду година и који се простира по знамим и незнамим законима; већина таквог свемира састоји се од тамне материје или од тамне енергије, фактора који могу у потпуности да измакну нашем разумевању; најупрошћеније разумевање реалности подразумева субатомску област, којом се бави квантна физика и микрокосмос, којим се бави релативистичка физика. Међутим, ови обриси реалности спајају се у феномену попут гравитационих таласа, што захтева нову физику квантне космологије; од фундаменталних суперструна до квантумских флукутација па до материјалних увећања својствено нашем доживљају, све ствари су у константној вибрацији, покрету и промени, све ствари су подложне промени и кретању на земљи као и на небу, све ствари су повезане са свим стварима, укључујући људски доживљај и параметре универзума; смрт и трансформација су природени процесу природе. У мистериозном микрокосмосу, научници су открили да њихови умови јесу интегрални делови онога што истражују. Након поновљених експеримената открили су да се честице понашају као честице док научник посматрач очекује да се понашају као честице, а понашају се као талас уколико научник који истражује очекује да се понашају као талас. Овај „ефекат посматрача” значи да је наша свест у мистериозној заједници са физичком материјом. На овом суптилном, субатомском нивоу, наше мисли могу утицати на то како се материја понаша. По Маркидесу, управо је овде реч о несвесној интеракцији између наших мисли, осећања и материјалног универзума, где проналази место за духовни простор. Он стога сматра да је универзум прожет духовним енергијама, што је у сагласности са учењем о Божијим енергијама Григорија Паламе и других мистичких традиција,¹⁵ што су и потврдили неуронаучници од 1990. године па надаље, а посебно Ричард Дејвидсон (*Davidson*), указујући на то да медитација (молитва) може побољшати активност мозга.¹⁶

15 Markides, K. (2011) The Emerging Reconciliation Between Religion and Science. https://www.goarch.org/whats-new/-/asset_publisher/rlvS19snJYAk/content/the-emerging-reconciliation-between-religion-and-science?inheritRedirect=false (посећено 16. 09. 2019).

16 Graiver, I. (2018) *Asceticism of the Mind. Forms of Attention and Self-Transformation in Late Antique Monasticism*. Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto, Canada, p 180.

По Драгасу, просторно огроман, какав материјални космос је у константном покрету и развоју и може да се, како модерни астрофизичари показују, трансформише преко ширења. Џорџ Драгас за то налази потврду у квантној физици, у сазнању да енергија није супериорна над материјом, него да је материја енергија, енергија која се може згуснити, компресовати и која може бити декомпресована, па чак се и трансформисати. Простор и време су резултат присуства материје и енергије. То је у сагласју са теологијом која говори о непрекидном стварању од стране Бога – *creation continua*. Овде морамо додатно објаснити: православно учење о стварању следи доктрину Четвртог васељенског сабора у Халкидону о јединству и различитости. Уколико следимо халкидонску логику, православна доктрина стварања не искључује природно кретање, промену и развој универзума, као и свега у њему. Уколико, према речима румунског теолога Димитрија Станилоја (*Stăniloae*), универзум има основу у Божијој мисли, сили и моћи, потенцијали материје састоје се у томе да у себи утеловљују божанске принципе и природне квалитете, пошто је материја пластификована рационалност, материјализована мисао, утеловљење логоса. Наравно, наглашено је непрестано Божије деловање. Потом, насупрот античком веровању да је космос вечан и непромењив, научници и теолози указују на то да је универзум ограничен, релативан, опажајан, а теолози посебно наглашавају да је доступан духовним димензијама људске егзистенције. Његова мистерија није у просторности, већ у празном простору којем недостаје егзистенција. По теологији, основа универзума лежи у нествореној енергији и вољи Божијој која надилази ништавило, празан простор који нема постојање и на којем је ограничено постојање створеног универзума успостављено и који се креће. Кључни догађај јесте оваплоћење Творца Логоса, где не само да Бог ради заједно са човеком, већ, такође, овај заједнички рад улази у створени простор људске егзистенције и изражава се преко мистичног искуства посредством људских израза, људском мишљу, језиком и симболизмом.¹⁷

Стојан Танев иде корак даље. Он сматра да квантне феномене можемо боље разумети уколико квантне ентитете опишемо преко теолошке терминологије: суштина, природа, ипостаси и енергија.¹⁸ По Таневу, теолошка терминологија коју је Православна црква усвојила, веома је захвална за интерпретацију реалности постојања, појаве и обелодањења бића, а тиче се разлике суштине и природе од личности и ипостаси као и енергије од природе и ипостаси. Надахнут грчким теологом Христом Јанарасом (*Yannaras*), Танев обезбеђује теолошку интерпретацију простора, користећи концепт енергије у контексту релационог разумевања личности, пошто се простор сагледава као указивање на активност персоне, као

17 Dragas, George (2011) Theology and Science: An Anthropic principle. <https://www.scribd.com/document/164510541/Dragas-Theology-and-Science-The-Anthropic-Principle>. (посећено 16. 09. 2019).

18 Tanev, S. (2013) Concept of Energy in T. F. Torrance and in Orthodox Theology. *Participatio: The Journal of T.F. Torrance Theological Fellowship*, Vol 4, 11, p. 209.

факат релације. Спољашњи поглед личносних односа опредмећује простор као интервал између два термина релације и успоставља као основу димензије простора. Објектификација физичке реалности не пориче искуство простора посредством интерперсоналне релације. Потом персонална релација може бити овде или другде, присуство или одсуство, али одувек указује на недимензионални простор личносног искуства. Потврду налазимо и у византијској теологији: у персоналној енергији видимо недимензионални простор људске личности и личности Бога. Стога Танев, руководећи се Торенсом, сматра да оно што сматрамо за простор Божији дефинише манифестовање његових енергија. Та изјава омогућује везу између релационог разумевања простора и модерне физике, која указује на то да су простор и време последице присуства материје и енергије. Божија личнсана енергија бива манифестована првенствено преко простора космичке реалности и у свету, који је објављен човеку као недимензионални простор божанске личносне енергије. Космички простор у теолошком смислу добија значење једино као божанско место. Он се не сагледава као конвенцијална удаљеност од људи, нити као интервал између објеката. Универзум даје простор заједничком односу Бога и људи. Људи откривају приступ Богу путем реалности овог света, без тога да овај приступ отклања *иприродну* удаљеност Бога од света, удаљеност која одваја нестворену од створене природе. Блиска повезаност људи са Богом није продукт природне, већ личносне повезаности која се дефинише посредством односа. Није свет тај који омогућава приступ Богу или његовим личним енергијама, већ је Божија воља и енергија та која приступа свету, простору који је изван Бога а који је истовремено Божији простор, који обелодањује недимензионалну непосредност његове личне енергије. Разлике између природе и енергије не поричу природну удаљеност Бога од света, већ подржавају свет као простор непосредне личне близине Божије.¹⁹ Рекли бисмо да је Танев као физичар и теолог боље појаснио место сусрета Бога и човека и да је ближи православном учењу о божанским енергијама и суштини, где управо мистични доживљај води човека ка постојању Божијем.

ТЕОЛОШКИ НАТУРАЛИЗАМ: КРИСТОФЕР НАЈТ

Кристофер Најт је физичар и свештеник Руског егзархата Московске патријаршије. Главни циљ заснивања његове визије теологије садржан је у сучељавању са главним проблемом са којим се суочава дијалог теологије са природним наукама: форсирање атеистичког натурализма. Отуда код религиозних људи имамо одбојност према теорији еволуције и форсирање креационизма и супернатурализма. Са једне стране данас имамо атеистички натурализам, док са друге стране стоји супернатуралистички редуccionизам који искључује достигнућа модерне науке. Најт указује на то да у православној теологији, позивајући се на чувеног румунског теолога Димитрија Станилоја, немамо раздвајање између природног и натприродног откривења, са тим да се натприродно откривење повезује са историјским

¹⁹ Исто, стр. 210–212.

личностима и догађајима. Другим речима, природно и натприродно се преплићу. Најт, попут Нестерука, наглашава да је из православне перспективе, знање о Богу нешто више од заснивања дискурзивног резоновања, оно је суштински мистично и то не у смислу антирационалног, већ више у суптилном смислу у којем се исправно коришћење разума сматра неопходним за унутрашњи, духовни преображај.²⁰ Међутим, док се Нестеруков приступ односу науке и религије заснива на њиховој независности, Најт се труди да следи методологију Јана Барбура (*Barbour*), а то је дијалог и интеграција.²¹ Знање о Богу, на шта православна аскетска традиција указује, превасходно се заснива на контемплацији – перцепцији или виђењу највеће људске способности као и код Нестерука – умом (интелектом). Овај интелект није исто што и дискурзивно резоновање, за које се сматра да прикладно функционише у теолошком смислу једино ако се заснива на духовном знању које је доступно преко интелекта. Што се тиче космоса, сматра се да интелект, бивајући просветљен божанском благодаћу, омогућава не знање о творевини, већ директно поимање или духовну перцепцију унутарње суштине или принципа (логоса) сваке твари у космосу створене посредством божанског Слова. Чињеница по којој је иста реч логос узета за божанско Слово и унутрашњу суштину или принцип указује на то да универзум има значење као целина и као део. То значење јесте логос; све што постоји има свој логос и тај логос долази од Бога Слова.²²

Према Најту, не постоји подела на природно и натприродно нити у православној теологији налазимо помен чисте природе, при чему је благодат додата као натприродни дар. Не постоји природно нити нормално стање, пошто је благодат укључена у сам чин стварања. Овде је корен његовог заснивања теолошког натурализма: он почива на томе да непрестано Божије деловање посредством природног процеса јесте нешто што је став отаца цркве попут Августина и Григорија Ниског, који су стварање света сматрали јединственим дејством, а не серијом деловања. Бог у овом смислу дела као Творац посредством и кроз натуралистичке процесе које су опазили научници, што даје валидно објашњење развоја универзума од Великог праска до садашњег времена. Овде долази до изражаја оно што је по њему одувек постојало у теологији при дефиницији Божијег деловања, а то је опште Божије деловање и посебно Божије деловање. Другим речима, то се дефинише овакво: имамо опште провиђење Божије – а тиче се онога како створени универзум функционише и посебно провиђење Божије, када Бог предузме посебно предодређење да би преусмерио ток ствари. Уколико се узме ово прво гледиште, које заступају неки теолози од модерне наовамо, онда се подразумева да Бог дела сагласно са природним законима. Ово представља чисто натуралистичко гледиште развоја универзума по којем се то протеже на цео универзум а

20 Knight, C. (2013) *Science and Eastern Orthodox Church: Historical and Current Perspectives. Science and Christian Belief*, Vol. 25, No.1, p. 42.

21 Knight, C. (2016) *An Eastern Orthodox critique of the science and theology dialogue.* *Zygon*, vol. 51, no. 3, p. 574.

22 Knight, C. (2013) нав. дело, стр. 43.

не само на његове делове. Међутим, Најт је критичан и по овом питању, сматрајући да су то само нижи природни закони. Посебно Божије деловање односи се на догађаје који се одвијају посредством Божијег одговора на догађаје у свету и на тај начин представља садејство са светским процесом. Међутим, Најт је усредсређен и на критику тезе појединих теолога који су натприродну Божију интервенцију по којој се крше закони природе заменили моделом узрочног споја. Значајан фактор у развоју узрочног споја јесте развој квантне механике, када се физика са детерминистичког модела каузалности преоријентисала на недетерминистички модел, који је утврдио да једино пробабилности могу узроковати потенцијални исход. Ово је утицало на те теологе да изведу да Бог одговара на догађаје у овом свету, не тако што стоји иза закона природе, већ мењајући пробабилности у њиховом деловању. Најт сматра да се ни ово не може узети као меродавна позиција. Оно што он сматра одговарајућим јесте једна телеологија која би ишла ка теологији препрограмског циља; а то је појава бића која би дошла до спознаје Творца и тиме се уздигао еволутивни процес. Међутим, Најт се у свом објашњавању Божијег деловања не жели да се мери са математичким законима природе, већ је усредсређен на сврсисходни исход таквих закона.²³ Такав преназначени крај долази услед вероватног исхода који настаје услед фактора који се могу научно објаснити. Универзум је прецизно подешен за појаву људских бића. На тај начин теологија, према Најту, даје уверљиво објашњење за препрограмски циљ, а то је појава људских бића која могу спознати божанског Творца.²⁴ Да би ово боље уклопио у свој систем, он указује на панентеизам: Бог се указује као биће које је у свему и све је у Богу. На тај начин Бог није некакав одсутни Господар деистичке вере. То своје веровање заснива на учењу о божанском Логосу (Речи) Јн 1, 1–14. Божански Логос није само везан за Христово оваплоћење, већ је онај који организује, обележава и даје облик материји и онај који материју привлачи себи. Овде је реч о православној теологији творевине, коју Најт назива телеолошко–христолошко разумевање.²⁵ Најт указује на то да панентеизам нема никакве додирне тачке са пантеизмом: Бог је по својој суштини бесконачно трансцедентан и изнад свог створеног бића, изван сваког заједничког деловања од људске стране. Међутим у својим енергијама Бог је неискрпљиво иманентан, одржавајући све ствари у бићу, чинећи сваку од њих сакраментом његове динамичне присутности. Овакво виђење односа између Творца и творевине не представља пантеизам, индентификовање Бога са светом, због карактеристичног православног нагласка на иманентности, чији баланс чини

23 Knight, C. (2011) *Divine Action and the Laws of Nature: An Orthodox Perspective on Miracle In Science and Eastern Orthodox Church*. Ed. by David Buxhoeveden and Gayle Woloshak. Routledge, p. 48.

24 Knight, C. (2016) *An Eastern Orthodox critique of the science and theology dialogue.* *Zygon*, vol. 51, no. 3, p. 582.

25 Knight, C. (2015) *Is the Current Western Dialogue between science and theology relevant to Orthodox Christianity?* In *International Conference of Science and Religion. Proceedings*. Edited by Gianna Katsiamonpoura and Efthymios Nicolaidis, Athens, p. 16.

једнако снажно наглашавање потпуне трансценденције Божије суштине, која се сматра неспознајном и изнад све створене твари. Због овог последњег наглашавања никако не може бити говора о пантеизму.²⁶

За Кристофера Најта је, из тог разлога, божанска активност унутар саме природе космоса и никако не долази споља. Да би боље објаснио Божије деловање, Најт се осврће на феномен чуда који пркоси класичним природним законима. То се, по њему, уклапа у јако изражену есхатолошку трансформацију у православној теологији. Указујући на то да не постоји чиста природа у православљу на основу које би се благодат поимала као натприродни дар, догађаји који су изнад природе не могу се подвести под натприродне у техничком западном смислу. Он изводи да у патристичкој перспективи повремено долазимо до разумевања чуда не у смислу природних закона успостављених споља, већ је реч о високим законима природе који постају оперативни. Поред тога, он указује на то да чуда могу бити аналогна режиму промене у природном свету, као и успостављања новог закона природе. Трећи покушај оправдавања чуда састоји се у успостављању природног стања које је постало субнатурално након пада. Након пада дешава се трансформација природе, док ми очекујемо есхатолошку трансформацију у којој ће будуће царство бити у пуноћи остварено. Успоставу природног стања можемо појмити у светим тајнама али и у чудима. Он сматра да то налазимо у чудотворним односима са животињама које налазимо код Светог Серафима Саровског, Светог Герасима Јорданског. Најт сматра да је творевина са њеним уграђеним фиксираним инструкцијама далеко истанчанија и комплекснија од тога како наше данашње научно разумевање то покушава да прикаже. Он, попут физичара Пола Дејвиса (*Davies*), указује на то да је садашњи експериментални научни метод, који се састоји од практичног експерименталног понављања и од распознавања узрока и последица карактеристичан за просте системе које можемо изоловати из фактора који поседују ове карактеристике, док се услед суочавања са философијом редукционизма и искрсавања потребно усредсредити на неопходност одређивања закона или организационих принципа који нису подложни уобичајеним научним истраживањима али који се могу извести из њиховог општег учинка.²⁷ Сада Најт даје теолошки набој овоме: телеолошки динамизам долази не од спољне створене силе, већ преко непрестаног присуства божанског Логоса – самог Христа у најдубљој суштини сваке створене ствари. Према Најту, нема сврхе ограничити телеолошке тенденције створене твари посредством креативности одређених закона природе (физички развој универзума и биолошка еволуција) које научници истражују. Тако је, из перспективе телеолошко-христолошког метода,

26 Knight, C. (2013) *Science and Eastern Orthodox Church: Historical and Current Perspectives. Science and Christian Belief*, Vol. 25, No. 1, pp. 46–47.

27 Knight, C. (2011) *Divine Action and the Laws of Nature :An Orthodox Perspective on Miracles In Science and Eastern Orthodox Church*. Ed.by David Buxhoeveden and Gayle Woloshak. Routledge, p. 44.

могуће видети законе природе који су доступни научнику да представљају не више од нижестепене манифестације онога што Максим назива логосима створених бића. Међутим, уколико се усредсредимо на високостепену телеологију која измиче класичној научној методологији а која не може бити у контрадикцији са научним разумевањима, она може и да оправда Божије посебно деловање. По Најту, Божије присуство и деловање су две стране Божијег бивствовања. На основу Логос-христологије, Бог не представља неко апстрактно филозофско питање на основу онога што је он учинио или шта може учинити, већ собом обухвата специфичне аспекте научног разумевања који понекад представљају изазов религијском веровању, попут улоге случаја у створеном поретку, а истовремено нам указује на ограничење научне методологије која долази до изражаја.²⁸ Најт сматра да овакав програм даје интелектуално објашњење које је рационално одбрањиво и омогућава да живимо хумано не само у биолошком смислу, већ и на емпатичан начин. Баш као и Нестерук, разазнајемо да бити у потпуности хуман не подразумева само изражавање наше рационалности у потпуности, већ је потребно и да поседујемо интуитивну способност која омогућава испуњење свих религиозних доживљаја а то је исти механизам који заиста приводи вери.²⁹

Овај Најтов рационални систем можемо окарактерисати као проблематичан. Сетимо се да је Палама указао на то да световна наука није поуздан систем богопознања, већ се фокусирао на мистично искуство. У овом смислу, одржива је теза Стојана Танева по којој сусрет Бога и човека подразумева недимензионални простор деловања божанских енергија. Засигурно, Најтов систем на неки начин представља покушај унапређивања деизма, при чему би се некако омогућио говор о Божијој егзистенцији. Стога, иако се говори о живој божанској активности, можемо закључити истовремено и одсуство јасно конституисаног објашњења исте. Уосталом, слабост овог приступа прожима и духовно искуство, јер покушава нађе заједнички језик којим би се научни превео у религиозни дискурс и омогућио прихватљивост религиозне вере. Молитва постаје, као и религиозни доживљај сам, нешто о чему се не налази разумно објашњење. То и јесте слабост Барбуоровог приступа у вези са интеграцијом науке у религију. Скорашња кретања у дијалогу науке и религије показују да су и водећи научници укључени у такав дијалог то окарактерисали као проблематичан приступ и напустили су га. Стога Роберт Расел (*Russel*) предлаже модел креативне заједничке интеракције у вези са односом између теологије и науке, указујући на то да свако од ових поља може понудити нешто од интелектуалне и конструктивне вредности овој другој

28 Knight, C. (2011) Divine Action and the Laws of Nature :An Orthodox Perspective on Miracles In *Science and Eastern Orthodox Church*. Ed.by David Buxhoeveden and Gayle Woloshak. Routledge, p. 50.

29 Knight, C. (2010) Homo religious: A Theological proposal for Scientific and Pluralistic Age In *Human indentity and at the intersection of science, technology and religion*. Edited by Nancy Murphy and Christopher C.Knight. Ashgate Publishing Company, England, p. 38.

области.³⁰ Због тога православни теолози попут Елизабет Теокритоф (*Theokritoff*), који се такође баве дијалогом теологије и науке, усвајају Нестеруков приступ који је најближи патристичком и Паламином.³¹ Нестеруков феноменолошки приступ добар је због тога што даје услове за остваривање дијалога, док је Најтов више усмерен ка безусловној интеграцији науке. На тај начин би изостајала критика неких научних експеримената, попут хибридних људско–животињских експеримената. Уосталом, Нестеруков феноменолошки приступ далеко боље објашњава појам откровења насупрот Најтовом, који више форсира културолошки сегмент, а који врло лако може проклизати у релативизам. Панентеизам, изум Сергија Булгакова који Најт следи, води од еманације посредством божанског узрока ка натуралистичком успону творевине, услед чега неминовно следи губитак њиховог онтолошког идентитета, а за тиме следи губитак апсолутне онтолошке разлике која остварује услов њиховог конфузног заједничког деловања. Максим Исповедник и Григорије Палама омогућавају онтолошко јединство, али уједно и подвлаче разлику између Бога и света.³² Николај Лудовикос (*Loudovikos*) с правом указује на то да је природа бића окарактерисана у њиховом процесу настајања тако што нестворене енергије јесу садржане у центру створених природа, а да при томе нису у конфузији са њима и постоје у стању стабилног саодношења са Логосом, са одношењем које једино људска слобода може активирати као слободни дијалог љубави између људског рода и Логоса. Активација слободне различитости овог дијалога обликује одуховљење творевине и садејствује у стварању са Богом, чинећи природу бића комплетном у њиховом природном модусу постојања.³³ Овде долази до изражаја управо оно о чему је говорио Стојан Танев: Божија воља и енергија приступа свету, простору који је изван Бога а који је истовремено Божији простор, који обелодањује недимензионалну непосредност његове енергије.³⁴ Јасно је да је овде реч о супернатурализму. Напослетку, премда Најт одбацује могућност чисте природе, управо се враћа таквој идеалној природи да би нашао места за свој систем којим би оправдао могућност чуда.

30 Russel, R. (2008) *Cosmology: From Alpha to Omega*, Minneapolis, MN: Fortress Press.

31 Theokritoff, E. (2009) Creation and Creation In *The Cambridge Companion to Orthodox Theology*. Edited by Elizabeth Theokritoff and Mary Cunningham, Cambridge, Cambridge University Press, pp 63–77.

32 Loudovikos, N. (2016) *The Church in Making: An Apophatic Ecclesiology of Consubstantiality*. St Vladimir's Seminary Press. Translator Norman Russel, pp 193–210.

33 Loudovikos, N. (2016) *The Church in Making: An Apophatic Ecclesiology of Consubstantiality*. St Vladimir's Seminary Press. Translator Norman Russel, p 209.

34 Упореди: Tanev, S. (2011) Energia vs Sophia, *International Journal of Orthodox Theology* 2,1, 15–71.

ЗАКЉУЧАК

Чини се да је дијалог науке и религије, гледано из перспективе теологије, налик Кјеркегоровој (*Kierkegaard*) позицији: ићи изван границе разума једино онда када разум не може ићи даље, остављајући логику по страни када логика одбије да иде даље. Уосталом, Нестерук и Маркидес указују на то да о универзуму знамо само 4%, док је 96% под окриљем нашег незнања. Стога Најт и указује на то да ми можемо приближно доћи до истине руководећи се фразом Карла Попера (*Popper*), по којој научни прогрес укључује нарастајућу појаву реалног.

Оно о чему није било речи, а веома је битно у нашем раду, јесте значајан број научних студија које су указале на блиску повезаност теологије и психологије: лакановске психоанализе и православне теологије,³⁵ јунговске психоанализе и православне теологије,³⁶ као и радова који се тичу односа између православне духовности и аскетике и модерне психологије.³⁷ Свакако да подстицај долази од протестантског теолога Паула Тилиха (*Tillich*) који је и зацртао граничне линије приликом изучавања дубинске психологије, а то је давање одговора на егзистенцијално људско стање. Засигурно је да у томе теологија има шта да каже, а посебно су битна и научна истраживања тима психијатра Харолда Кенига (*Koenig*), који је указао на значај утицаја религије на менталну стабилност.³⁸

Најбитнији акценат Нестерукове и Најтове мисли јесте на улози интуиције у поимању духовних ствари. Заправо, они користе начело стицања знања које налазимо код социолога Питирима Сорокина (*Sorokin*), руског избеглице од большевичке револуције и оснивача одељења социологије на Универзитету Харвард. Он није био само православни хришћанин, већ је битан због тога што је указао на то да људска бића не карактерише само свестан и несвестан ум, како је то тврдио Фројд (*Freud*), већ и надсвесни ум, концепт који је приближан Јунгом (*Jung*) појму „колективно несвесно”. За Сорокина надсвесно јесте извор истинске креативности и извор мистичних епифанија и увида великих светитеља и пророка кроз векове. Сорокин је указивао на то да знање долази из три извора: чула (област науке), ума (област философије и математике) и интуиције као извора знања свих великих мудраца људског рода. Модерна секуларна култура ограничила је своје схватање на прва два приступа знању и тотално одбацила трећу област, сматрајући да припада остацима сујеверне прошлости. Сорокин је позивао на интегри-

35 Лудовикос, Н. (2010) *Психоанализа и православна теологија*, Београд: Институт за теолошка истраживања, ПБФ.

36 Тумпас, G. C. (2014) *Carl Gustav Jung and Maximus the Confessor on Psychic Development : The Dynamics Between the 'Psychological' and the 'Spiritual'*. Routledge.

37 Cook, C. (2012) *The Philokalia and the Inner Life: On Passions and Prayer*. Wipf and Stock Publishers, USA Eugene; Graiver, I. (2018) *Asceticism of the Mind. Forms of Attention and Self-Transformation in Late Antique Monasticism*. Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto, Canada.

38 Koenig, G. H. (1998) *Handbook of Religion and Mental Health*, Elsevier Science.

сану истину, то јест на култивисање све три области знања да би се стекла балансирана, холистичка и интегрисана визија реалности. Укратко, он је указивао на то да постоје реалности изнад непрозирне материје коју нити природна наука, нити чист разум могу досегнути. Ово су биле радикалне идеје које су водиле ка схватању да ум не може бити ограничен на мозак управо зато што јесте нелокалан.³⁹ Уосталом, можда се целокупно научно трагање за истином може подвести под оно што је Дејвид Бенгли Харт (*Hart*) формулисао на следећи начин: открити савршену транспарентност између ума и света и опет коначну реалност у којој егзистенција и савршена разумност јесу отворени једна за другу, пошто сачињавају јединствено и нераскидиво дејство духовне разумности. Ово је, теолошки гледано, један од путева ума ка Богу.⁴⁰

ЛИТЕРАТУРА:

- Barbour, I. (1968) *Issues in Science and religion*. Prentice Hall.
- Cook, C. (2012) *The Philokalia and the Inner Life: On Passions and Prayer*. Wipf and Stock Publishers, USA Eugene. <https://doi.org/10.2307/j.ctt1cgf4m9>
- Costache, D. (2019) The Orthodox Doctrine of Creation in the age of Science. *Journal of Orthodox Christian Studies*, Volume 2, Number 1, 43–64. <https://doi.org/10.1353/joc.2019.0003>
- Dragas, G. (2011) Theology and Science: An Anthropic principle. <https://www.scribd.com/document/164510541/Dragas-Theology-and-Science-The-Anthropic-Principle>. (посећено 16. 09. 2019).
- Graiver, I. (2018) *Asceticism of the Mind. Forms of Attention and Self-Transformation in Late Antique Monasticism*, Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies.
- Harold G. K. (1998) *Handbook of Religion and Mental Health*. Elsevier Science.
- Harrison, P. (2016) Science, Eastern Orthodoxy, and Protestantism. *Isis* Vol 7, 3, 587–591. <https://doi.org/10.1086/688414>
- Hart, B. D. (2018) Science and Theology: Where the Consonance Really Lies. <https://renovatio.zaytuna.edu/article/science-and-theology-where-the-consonance-really-lies>. (посећено 16. 09. 2019).
- Лудовикос, Н. (2010). *Психоанализа и православна теологија*, Београд: Институт за теолошка истраживања, ПБФ.

39 Markides, K. (2017) The Absence of Eastern Orthodoxy in American Academia and Its Possible Relevance for an Integral Vision of Reality In *Eastern Orthodox Christianity and American Higher Education. Theological, Historical, and Contemporary Reflections*. Edited by Ann Mitsakos Bezzerides and Elizabeth H. Prodromou. University of Notre Dame Press, Notre Dame, Indiana, pp. 332–333.

40 Hart, B. D. (2018). Science and Theology: Where the Consonance Really Lies. <https://renovatio.zaytuna.edu/article/science-and-theology-where-the-consonance-really-lies>. (посећено 16. 09. 2019).

- Loudovikos, N. (2015) *The Church in Making: An Apophatic Ecclesiology of Consubstantiality*. New York: St Vladimir's Seminary Press.
- Markides, K. (2017) The Absence of Eastern Orthodoxy in American Academia and Its Possible Relevance for an Integral Vision of Reality. In *Eastern Orthodox Christianity and American Higher Education. Theological, Historical, and Contemporary Reflections*. Edited by Ann Mitsakos Bezzerides and Elizabeth H.Prodromou. University of Notre Dame Press, Notre Dame, Indiana : 331–343. <https://doi.org/10.2307/j.ctvpj76z9.19>
- Markides, K. (2011). The Emerging Reconciliation Between Religion and Science. https://www.goarch.org/whats-new/-/asset_publisher/rlvS19snJYAK/content/the-emerging-reconciliation-between-religion-and-science?inheritRedirect=false (поцењено 16. 09. 2019).
- Miller, T. (1985) *The Birth of Hospital in Byzantine Empire*. The John Hopkins University Press.
- Nesteruk, A. (2008) Eastern Orthodox Theological Commitment in the Modern Science Religion Debate. *Transdisciplinarity in Science and Religion*. No. 4, pp. 225–247.
- Nesteruk, A. (2016) From a Neo- Patristic Legacy of Georges Florovsky to the Radical Theological Commitment in the Dialogue of Science. *Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences* 9, 2150–2183. <https://doi.org/10.17516/1997-1370-2016-9-9-2150-2183>
- Nesteruk, A. (2008) Philosophical Foundation of the Dialogue between Science and Theology. *Journal of Sebirian Federal University. Humanity and Social Sciences* 2, 276–298. <https://doi.org/10.17516/1997-1370-0222>
- Nesteruk, A. (2005) The Sense of the Universe: towards a New Phenomenological Turn in Dialogue between Cosmology and Theology. *Journal of Sebirian Federal University. Humanity and Social Sciences* 1, 4–35. <https://doi.org/10.17516/1997-1370-2015-8-1-4-39>
- Nesteruk, A. (2014) The Universe as Saturated Phenomenon: The Concept of Creation of the World in View of Modern Cosmology and Philosophy. *Journal of Sebirian Federal University. Humanity and Social Sciences* 2, pp. 865–904.
- Nesteruk, A. (2011) *The Universe as Communion. Towards a Neo-Patristic Synthesis of Theology and Science*, T & T Clark.
- Nikolaidis, E. (2011) *Science and Eastern Orthodoxy: From the Greek Fathers to the Age of Globalization*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Knight, C. (2016) An Eastern Orthodox critique of the science and theology dialogue. *Zygon*, vol. 51, no. 3 (Septembar 2016): 573–591. <https://doi.org/10.1111/zygo.12269>
- Knight, C. (2010) Homo religious: A Theological proposal for Scientific and Pluralistic Age. In: *Human indentity and at the intersection of science, technology and religion*. Edited by Nancy Murphy and Christopher C.Knight. Ashgate Publishing Company, England, 25–38. <https://doi.org/10.4324/9781315587431-2>
- Knight, C. (2013) Science and Eastern Orthodox Church: Historical and Current Perspectives. *Science and Christian Belief*, Vol. 25, No. 1, pp. 37–52.

- Knight, C. (2011) Divine Action and the Laws of Nature: An Orthodox Perspective on Miracles. In *Science and Eastern Orthodox Church*. Ed.by David Buxhoeveden and Gayle Woloshak. Routledge, 41–52. <https://doi.org/10.4324/9781315607764-3>
- Knight, C. (2015) Is the Current Western Dialogue between science and theology relevant to Orthodox Christianity? In *International Conference of Science and Religion. Proceedings*. Edited by Gianna Katsiamonpoura and Efthymios Nicolaidis, Athens, pp. 8–22.
- Russel, R. (2008) *Cosmology: From Alpha to Omega*, Minneapolis, MN: Fortress Press.
- Pelikan, J. (1993) *Christianity and Classical Culture: The Metamorphosis of Natural Theology in the Christian Encounter with Hellenism*, New Haven: Yale University Press.
- Tanev, S. (2013) Concept of Energy in T. F. Torrance and in Orthodox Theology. *Participacio: The Journal of T. F. Torrance Theological Fellowship*, Vol 4, 11, pp. 190–212.
- Tanev, S. (2011) Energia vs Sophia, *International Journal of Orthodox Theology* 2,1, pp. 15–71.
- Theokritoff, E. (2009) Creation and Creation, In *The Cambridge Companion to Orthodox Theology*. Edited by Elizabeth Theokritoff and Mary Cunningham, 63–77. Cambridge, Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CCOL9780521864848>
- Tympas, G. Ch. (2014) *Carl Gustav Jung and Maximos the Confessor on Psychic Development : The Dynamics Between the 'Psychological' and the 'Spiritual'*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315812984>
- Vajthed, A. (1968) *Proces i realnost*, Sarajevo: Veselin Masleša.

Slaviša Kostić

Patriarch Pavle Grammar School, Belgrade, Serbia

A MODERN AGE DIALOGUE BETWEEN ORTHODOX THEOLOGY AND SCIENCE

Abstract: The paper deals with the relationship of Orthodox theology and science throughout history and also considers contemporary dialogue of Orthodox theology and science. The foundational principle laid in the thought of Cappadocian Fathers emphasizes theosis as communion of man with God. The next segment deals with the paradox in the search of high knowledge: the highest thing we are looking for is beyond our knowledge, which is the exact reason why Basil of Caesarea has approved of human reasoning and development of human intellect. There is also an important theologian, Gregory Palamas, who has indicated that we cannot come to knowledge of God through secular science but through faith, contemplation and practices of asceticism, from which we are receiving true knowledge. His views are close to the axiom of Gregory the Theologian: Faith is what gives fullness to our reasoning. Then, a contemporary dialogue between Orthodox theology and science is also considered through the lenses of these theologians: Alexei Nesteruk, who represents the phenomenological approach to the relation of Orthodox theology and science; Stoyan

Tanev, George Dion Dragas and Kyriacos Markides who represent reconsideration of the relationship between Orthodox theology and science through an anthropic principle; and Christopher Knight who pleads for theological naturalism. We conclude that phenomenological approach of Alexei Nesteruk – who has believed that interference between science and theology is possible by utilization of transcendence and asymmetry between theology and science for better understanding of existential condition of the human person – is close to the patristic view of theology and science.

Key words: theology, science, transcendence, naturalism, phenomenology, anthropic principle